श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वेरावलम्
Shree Somnath Sanskrit University
राजेन्द्रभुवनमार्गः, वेरावलम्-३६२ २६६. गीर सोमनाथ-जनपदम्, गुजरातम्
Rajendra Bhuvan Road, Veraval – 362 266 Dist. Gir Somnath, Gujarat

विद्यावारिधि-शोधप्रबन्धस्य मूल्याङ्कनपत्रम्
Ph.D. THESES ADJUDICATION REPORT

शोधार्थिनाम
Name of Research Scholar : पुष्पेन्दु दाशः

पञ्जीकरणसङ्ख्या
Registration Number : 151, 5-01-2018

शोधप्रबन्धस्य शीर्षकम्
Title of the Ph.D. Thesis : वैदिकवाङ्मये अर्थनीतिः वर्तमानकाले तस्याः-प्रासङ्गिकता

सङ्कायः/विषयः
Faculty/Subject : वेदः

प्रथमः अनुभागः – सङ्गणकीय-मूल्याङ्कनपद्धतिः (अङ्कपत्रम्)
PART-I : DIGITIZED EVALUATION SCHEME (SCORE SHEET)

कृपया शोधप्रबन्धस्य अग्रलिखितेन घटकद्वयाधारेण मूल्याङ्कनं क्रियताम् (i)सामग्र्याः गुणवत्ताः (ii)प्रस्तुतीकरणं च । तथा च ०-५ अङ्कानाम् आधारेण मूल्याङ्कनं विधीयताम् ।
Kindly adjudicate the thesis under the following two components: (i) Quality of content (ii) Mode of Presentation and grade each of them along a 0-5 scale with score points as follows:

"0" दर्शयति- अतिनिम्नम्	"0" denotes "Very Poor"
"1" दर्शयति- निम्नम्	"1" denotes "Poor"
"2" दर्शयति- सामान्यम्	"2" denotes "Satisfactory"
"3" दर्शयति- उत्तमम्	"3" denotes "Good"
"4" दर्शयति- अत्युत्तमम्	"4" denotes "Very Good"
"5" दर्शयति- श्रेष्ठम्	"5" denotes "Excellent"

(i) सामग्र्याः गुणवत्ता
QUALITY OF CONTENT

	प्राप्ताङ्काः SCORE POINT
(a) शोधकार्यस्य परिचयः Introduction to the work	५
(b) साहित्यस्य परिशीलनम् Review of literature	3
(c) शोधावकाशः, शोधसमस्यायाः परिभाषा च Research gap and definition of the problem	5
(d) शोधशीर्षकस्य औचित्यम् Justification of the thesis title	5
(e) उत्पादितसामग्र्याः पर्याप्तता Adequacy of information generated	५
(f) निष्कर्षः Conclusion drawn	5

(g) सन्दर्भानां ग्रन्थसूचीनां च उपयुक्तता
Appropriateness of references/bibliography — 5

(h) शोधकार्यस्य समाजाय प्रासङ्गिकता
Relevance of the work to society/community — 5

(i) शोधकार्यस्य समयबद्धता
Timeliness of work — 5

(j) शोधकार्यस्य मौलिकता
Originality of work — 4

(k) भाव्यनुसन्धानाय अवकाशः
Scope for future research in the field — 4

(l) समग्रं शैक्षणिकं योगदानम्
Overall academic contribution — 5

(ii) शोधकार्यस्य प्रस्तुतीकरणम्
MODE OF PRESENTATION

प्राप्ताङ्काः
SCORE POINT

(m) शोधसमस्यायाः शोधोद्देश्यस्य च विवरणे स्पष्टता
Clarity in statement of the problem and objectives — 5

(n) शोधप्रबन्धस्य तदङ्गानां च संरचना
Organization of the thesis & design of work elements — 4

(o) संशोधनपद्धतेः पर्याप्तं विवरणम्
Sufficient details of research methodology — 5

(p) शोधपरिणामस्य विश्लेषणम्, प्रलेखीकरणं व्याख्या च
Analysis, documentation & explanation of result — 5

(q) अनुसन्धाननिष्कर्षाणां प्रमाणानि
Evidence in support of research findings — 4

(r) शोधप्रबन्धभाषायाः स्पष्टता सरलता च
Clarity and non-ambiguity of the text language — 5

(s) सन्दर्भानां ग्रन्थसूचीनां च सङ्गतीकरणम्
Consistency in arrangement of references/bibliography — 4

(t) निरर्थक/अप्रासङ्गिकसामग्र्याः त्रुटीनां च अभावः
Non-appearance of redundant/irrelevant materials and errors — 5

शतम् अङ्केषु प्राप्ताङ्काः **(Total score points out of 100) :** 91

शब्देषु (in words): इक्यानबे

टिप्पणी १- शोधप्रबन्धः विद्यावारिध्युपाधये तदानीमेव स्वीक्रियते यदा प्रथमे अनुभागे (सङ्गणकीय-मूल्याङ्कनपद्धतिः) पञ्चाशत् अथवा अधिकाः अङ्काः प्राप्येरन् ।

***Note 1:** The thesis can be accepted for the award of the Ph.D. Degree only if the candidate secures 50 (Fifty score points or more in Part-1 (Digitized Evaluation Scheme).*

द्वितीयः अनुभागः - समग्रम् अवलोकनम्
PART-II : COMPREHENSIVE REPORT

कृपया अतिरिक्ते कर्गजे शोधप्रबन्धस्य विभिन्नविषयाणां घटकानां च समग्रम् अवलोकनं प्रदीयताम् ! यत्र विशेषरूपेण शोधप्रबन्धस्य गुणानां दोषाणां च समग्रं विस्तृतं च मूल्याङ्कनं भवेत् ।

Kindly enclose a detailed report elaborating your overall observation on the various work elements and components of the thesis on a separate sheet of paper. Your comprehensive report critically emphasizing on the (i) STRENGTH and (ii) WEAKNESS/DEFICIENCY of the thesis is most essential.

संलग्न

तृतीयः अनुभागः – अन्तिमा संस्तुतिः

PART-III : FINAL RECOMMENDATION

इदं मम निश्चितं मतम् अस्ति यत्-
It is my considered opinion that:

✓ (A) शोधप्रबन्धः वर्तमानस्वरूपे विद्यावारिध्युपाधये स्वीक्रियते ।
The thesis be accepted for the award of Ph.D., degree in its present form ✓

X (B) शोधप्रबन्धः अपेक्षितसंशोधनानन्तरं स्वीकर्तुं शक्यते तथा च अपेक्षितं संशोधनं शोधपर्यवेक्षकेण प्रमाणितं स्यात् ।
The thesis be accepted subject to revision/corrections suggested and to be verified by the research supervisor(s) X

X (C) शोधप्रबन्धस्य संशोधनं भवेत् तदनन्तरं पुनर्मूल्याङ्कनाय प्रस्तूयताम् ।
The thesis be revised & resubmitted for re-evaluation (by the same adjudicator) X

X (D) शोधप्रबन्धः अस्वीक्रियते ।
The thesis be rejected X

टिप्पणी २- उपर्युक्तकोष्ठकेषु कस्मिंश्चित् एकस्मिन् कोष्ठके √चिह्नं विलिख्यताम्, यद् भवदभीप्सितं वर्तते । कृपया इतरकोष्ठकेषु 'X' चिह्नं विलिख्यताम् ।

Note 2: *Please put √ mark in only one of the boxes provided, corroborating the statement as most appropriate in your opinion. Please strike off remaining statements OR put a cross mark (x) in boxes against such statements which are not applicable.*

परीक्षकस्य नाम
Name of the Examiner : जयप्रकाश नारायण द्विवेदी

पदम्
Designation : निदेशकः

विश्वविद्यालयस्य/महाविद्यालयस्य नाम
University/College Name : श्रीद्वारकाधीश संस्कृत एकेडमी एण्ड इण्डोलाजिकल रिसर्च इन्स्टीट्यूट, द्वारका

सङ्केतः (Address) : जि०-देवभूमि द्वारका -361335 (गुजरातम्)

दूरवाणीसङ्ख्या
Mobile Number: 9723432004

वैद्युतपत्रसङ्केतः
Email: director.dwarka@gmail.com

दिनाङ्कः
Date: 20/08/2021

जयप्रकाश नारायण द्विवेदी
परीक्षकस्य हस्ताक्षरम्
(Signature of the Examiner)

अनुभाग दो के अनुसार

शोध-प्रबन्धस्य वाह्यपरीक्षकीयं विस्तृतं प्रतिवेदनम्

शोधार्थी - पुष्पेन्दुदाश:

शोधविषय: - वैदिकवाङ्मये अर्थनीति: वर्तमानकाले तस्या: प्रासङ्गिकता

मार्गनिर्देशक: - डॉ॰ शत्रुघ्नपाणिग्रही
वेदवेदाङ्गसङ्कायाध्यक्ष:,
श्री सोमनाथ संस्कृत युनिवर्सिटी,
वेरावलम्

उपाधिनाम - विद्यावारिधि: (Ph.D.)

वर्षम् - २०२१ ई॰

संस्थानाम - श्री सोमनाथसंस्कृत युनिवर्सिटी,
वेरावलम्

वाह्य परीक्षक: - प्रो॰ जयप्रकाशनारायणद्विवेदी

वेदविषयक: प्रकृतशोध-प्रबन्ध: नवाध्यायात्मक: आधुनिककालानुरूप: अर्थशास्त्रीयनीतिप्रधान: पञ्चसप्तत्युत्तरशतत्रयपृष्ठात्मक: चतुर्चत्वारिंशदुत्तरैकशत प्रकरण-संयुत: सुस्पष्टशुद्धविषयानुकूलपादटिप्पणीसंवलित: विशुद्धटङ्कणशोभित: अपेक्षितोद्धरणप्रमाणित: अन्यशोधच्छात्राणाङ्कृते नितान्तोपयोगिताम्भजमान: सर्वथा नूतनतथ्यानुसन्धानतत्पर: शास्त्रीयपरम्परया सह वर्तमानकालसम्बद्धावश्यकतापूरणे पूर्णक्षम: प्रतिपाद्यानुरूपशीर्षकीय: बहुविधस्तम्भोपस्तम्भद्वारा वर्ण्यप्रतिपादनसमर्थ: विविधदुर्लभविद्याप्रपञ्चित: गहनज्ञानोपस्थापनेगूढ: ऐहिकामुष्मिकचिन्तनचित्रित: धर्म-कृषिसाहित्यसङ्गीतकलासंस्कृतिन्यायदण्डस्वास्थ्यचिकित्सा-करपशुपालन शुल्क वर्णाश्रम शिक्षा सैन्य समाज शिल्पोद्योगार्थोपार्जन वाणिज्य व्यवसायवन प्रभृति प्रबन्धनयुक्तोऽयं वर्तते इति सूक्ष्मेक्षिकया आद्यन्तावलोकने सति प्रतिभाति मे ।

पृष्ठात्मके
शोधमहानिबन्धस्यास्य द्विपञ्चाशद् [प्रथमेऽध्याये]

यदि ब्रह्मसृष्टिगणितज्योतिषभूगर्भखगोलविद्याः सन्त्युपस्थापिताः तर्हि राजनीतिसमाजशिक्षायुर्वेदमनोविज्ञानशास्त्राण्यपि साङ्गोपाङ्गरूपेणात्रोपवर्णिताः सन्ति [इति निश्चप्रचम्। अनुसन्धात्रा प्रतिपाद्यं प्रति सावधानमनसा लौकिकविषयैः सह ईश्वरप्रकृति-जीवमुक्त्यादिदार्शनिकचिन्तनानामपि सम्यग्लेखनं कृतम्।

अनेनैव प्रकारेण अस्मिन् गवेषणाग्रन्थेऽर्थमाहात्म्या-र्थनामधननाशधनसदुपयोगार्जनरूपावश्यकताप्रभृतीनां तद्विविध निरूपणामनु कृषिभूमिकृषिकर्मसाधन[क्षेत्र]सिञ्चनान्नोपवनवनगोगवेतर-पशुपालनान्यजीवजन्तुबहुविधशिल्पशस्त्रास्त्रवस्त्राभूषण-धातुतक्षकर्मचर्मकर्मयज्ञीयपात्रनिर्माणयानखनिजगृहनिर्माण-श्रमद्रव्यविनिमयगमनागमनसाधनराजमार्गसेतुवणिकसङ्घ-नानात्र सविस्तारं वर्णनं दरीदृश्यतेऽत्र स्थाने स्थाने।

ततः पञ्चाशद्पृष्ठीये सप्तमेऽध्याये यदि कर्षण-पशुपालनशिल्पोद्योगवाणिज्यान् प्रति राजकीयसंरक्षण-विवरणमुल्लिखितं वर्तते, तर्हि करसम्बद्धसम्पूर्णचिन्तनमप्यत्रैव सम्पादितम् विद्यते। तद्पश्चाद् राजकीयव्यवस्थासम्बद्धबहु-विधव्ययचिन्तनप्रसङ्गे न्यायदण्डशिक्षास्वास्थ्यसैन्यगमना-गमनकोषनिर्माणसंस्कृतिरक्षादीनां समीक्षा कृता छात्रेण।

ततः नवमेऽन्तिमेऽध्याये त्यागमया दर्शजीवनसमता-कल्याणमयीदृष्टियज्ञीयभद्रभावनाद्यूतक्रीडापरिग्रहवृत्ति-राष्ट्रभक्तिप्रभृतिविषयाश्च चानिष्ठया मीमांसिताः गवेषकेण।

प्रस्तुतेऽनुसन्धानग्रन्थे समुचितरूपेण प्रयुक्तसन्दर्भ-ग्रन्थसूचीप्रकाशितशोधलेखानेकचित्रप्रमाणपत्रशोध-पत्रिकोद्धरणादीनामप्युपस्थापनं स्थानानुसारतः सरल-तया द्रष्टुं शक्यते। एतावता सर्वतोभावेन आदर्शशोध-प्रबन्धतां —— आप्नोतीयं कृतिः इति मे निश्चला मतिरस्ति।

अनेन प्रकारेण प्रबन्धस्यास्य सम्पूर्णतयालोडनं कृते सति बाह्यपरीक्षकरूपे ऽहं वक्तुं शक्नोमि यदयमक्षरशः सम्पूर्णमहानिबन्धः पूर्णमौलिकताभावहृति। वस्तुतः कृतिरियं गवेषकस्य कठिनपरिश्रमोत्कट सारस्वतसाधनयोरस्ति-परिणामरूपा। अस्मद्विचारेरस्त्ययंश्रमः सन्तोषप्रदः पूर्णतःतथा अन्येषामनुसन्धित्सूनाङ् कृते पथप्रदर्शकत्वं स्कलञ्च भजते ऽयं प्रबन्धः।

अतः एतादृशानामुत्तमकार्याणां कृते शोधच्छात्र-मार्गनिर्देशकौ उभौ विधेते धन्यवादार्हौ। शोधकृति-रियमस्ति सर्वथा प्रकाशनीया। विश्वविद्यालयप्रशासनमहमनुरुध्ये - करोमीममनुरोधं वा यत् प्रबन्धस्यास्य —— प्रकाशनम-वश्यमेव करणीयम् इतिति।

अन्ते प्रकृतोत्तमं शोधप्रबन्धं वैशिष्ट्यानि संलक्ष्य मामकीनमस्ति निवेदनमिदं यत् कृतेरस्याः प्रकाशनमवश्यमेकरणीयम् शोधच्छात्राय च विद्यावारिधिः (Ph.D.) इति उपाधिः शीघ्रमेव प्रदेयः।

बाह्यपरीक्षकः
जयप्रकाश नारायण द्विवेदी
(प्रो॰ जयप्रकाश नारायण द्विवेदी)
मानद निदेशक
श्री द्वारकाधीश संस्कृत अकादमी
एण्ड इण्डोलाजिकल रिसर्च
इन्स्टीट्यूट, द्वारका-361335
(गुजरात)

श्री सोमनाथ संस्कृत युनिवर्सिटी, वेरावल
पीएच.डी. मूल्यांकन रीपोर्ट
विद्यावारिधि के शोध प्रबन्ध की संस्तुति

---

(१) शोध छात्र का नाम :- ડાંગુ રાજાભાઈ વિરાભાઈ.

(२) पंजीकरण क्रमांक :- ૨૨૬, દિનાંક. ૨૦/૧૦/૨૦૧૫

(३) शोध विषय :- ધ્વન્યાલોકપ્રમાણે ઉત્તરરામચરિતસ્ય ભાસ(પ્રિયદર્શી)પરિશીલનશ્ચ ઈતિ: તુલનાત્મકં અધ્યયનમ્ ।

(४) पत्र सन्दर्भ :- સો.સં.યુ./પીએચડી/૩૦૭/૨૦

(५) परीक्षक का नाम ॅवं वर्तमान पता :- ડૉ. ડી. એચ. ગઢવી
અધ્યાપક, સંસ્કૃત વિભાગ

(६) कार्यालय का पूरा पता :- મ્યુનિ. આર્ટ્સ એન્ડ અર્બન સાયન્સ
કોલેજ મહેસાણા (ઉત્તર ગુજ.)
મો. ૯૪૦૧૫૯૯૪૩૪

कृपया शोध प्रबन्ध के विषय मे नियत स्थान पर टीकमार्क करते हुॅ अपनी विस्तृत रीपोर्ट प्रस्तुत करें Š

(१) यह शोध प्रबन्ध वर्तमान स्वरूप में विद्यावारिधि पदवी के लिॅ स्वीकार किया जाता है Š (✓)

(२) यह शोध प्रबन्ध ~~विद्यावारिधि पदवी के लिॅ अस्वीकार किया जाता है Š~~ (कारण संलग्न करें) (X)

(३) यह शोध प्रबन्ध ~~पुनःसुधारकर प्रस्तुत करने की संस्तुति की जाती है Š~~ (X)

(४) यह शोध प्रबन्ध प्रकाशत योग्य है (है) ~~नही~~ ( )
(स्पष्ट अभिप्राय)

[signature]
परीक्षक की सही

श्री सोमनाथ संस्कृत युनिवर्सिटी
वेरावळ जि.गीर सोमनाथ
29 JUN 2020
આવક નં. 7095

स्थान :- મહેસાણા
दिनांक :- ૨૭/૫/૨૦૨૦

श्री सोमनाथ संस्कृत युनिवर्सिटी, वेरावल
परीक्षक की विस्तृत रीपोर्ट

श्री संस्कृत विश्वविद्यालयस्य श्रीसोमनाथस्य विद्यावारिधिः (Ph.D) इत्युपाधिप्राप्तये प्रस्तुतोऽयं "ध्वन्यालोकप्रथमो-द्योतस्य बालप्रियादीपशिखाटीकयोः तुलनात्मकम् अध्ययनम्।" (CRITICISMA OF BALPRIYA-DEEPSHIKHA OF DHVANYALOK FIRST SECTION A COMPARATIVE STUDY) इत्याख्यः अयं शोधप्रबन्धः रामभाई मधेश्वरस्य मौलिकं रचनात्मकं संशोधनमस्ति ।

प्रथम प्रकरणे काव्यशास्त्रस्य षड्सम्प्रदायानां चर्चा कृता अस्ति । द्वितीयप्रकरणे आचार्य आनन्दवर्धनस्य जीवनस्य, समयस्य कवनस्य प्रतिपादनं, विविधवक्तव्याः, आचार्यानन्दवर्धनात् पूर्ववर्तिनां विदुषां मतानां, अभ्यासानां, संशोधनानां च आधारेण सम्यक् संशोधनमस्ति । शोध-प्रबन्धम् अस्ति । प्रबन्धे ज्ञायते यत् "आनन्दवर्धनः शृङ्गारप्रियः, अनुभावी, कोमलहृदयः अस्ति । तेन आचार्यत्वेन काव्यस्य नूतनं स्वरूपं प्रदत्तम् । सः आत्मानं कवित्वेन आचार्यत्वेन च स्वीकरोति इति संशोधकस्य स्वतन्त्रः मतः अस्ति । प्रस्तुत शोधप्रबन्धे आनन्दवर्धनस्य जीवनं, समयं, कवनं च विस्तृत-रूपेण प्रस्थापितं विविधस्य वक्तव्यस्य प्रकाशानाम् आधारः प्रस्तुतः । ध्वन्यालोकस्य एका टीका 'दीपशिखा' एवं द्वितीया 'बालप्रिया' टीका अस्ति । अतः एव एते मतान्तराणां परिप्रेक्ष्येऽस्मिन् एतयोः टीकयोः तुलनात्मकं अध्ययनम् एव प्रस्तुतशोधप्रब-न्धस्य विषयोऽस्ति ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धः सप्तप्रकरणे CONTD...
विभाजितमस्ति । संशोधकस्य स्वतन्त्रमताऽस्ति दीपशिखायाः कारणेन ध्वन्यालोकस्य शास्त्रीय

पाश्चात्त्य दर्शनयोः तुलनां करोति । सत्यप्रकाशो शोधप्रियः
श्रीप्रियरञ्जनीका एवं श्रीमद् आनन्दवर्धनाचार्यस्य मतानां
समन्वयपूर्वकं पूर्वपक्षकाराणां च मतिनयः अनुसन्धितानां
स्वन्यायकोशस्य सिद्धान्तानां स्पष्टतया प्रस्तुतः सः ।
आनन्दवर्धनाचार्यस्य सिद्धान्तानां विरुद्धं व्याख्यानां
विमर्शानां च निराकरणं कृतं एवः मौलिकः विचारः
कृतः । शोधार्थी: निरवधितः अस्ति ।

अत्र व्याकरणशास्त्रे शोधकार्यस्य उपयोगिता एवं गरिमा वर्तते । अनिवार्यम् शोधप्रबन्धेन । शोधकार्यात् प्रस्तुत

प्रसिद्धग्रन्थेन सह अप्रसिद्धग्रन्थस्य पठनाय प्रेरितम् । अधिकाधिकम् । यस्मात् सह-अप्रसिद्ध ग्रन्थानां सूक्ष्मता एवं नवीन-प्रतिभायाः अध्ययनं कर्तुं शक्यते ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धः एकः उत्तमः शोधप्रबन्धः ।
शोधनिर्देशकस्य आचार्यवर्यस्य प्रो. महेन्द्रकुमारः
एवं गवेषकस्य हिम्मतपटेलं(?) प्रति मम अन्तःकरणतः धन्यवादान् अर्पयामि । विश्वविद्यालयस्य नियमानुसारं अयं मम शोधप्रबन्धः विद्यावारिधि उपाधये सर्वथा अनुमोदनयोग्यः अस्ति ।

स्थान :- महेसाणा
दिनांक :- 25/5/2020.

परीक्षक की सही

नाम :- डॉ. डी. एच. गोस्वामी
पता :- विभागाध्यक्षः
श्रुति. आर्ट्स एवं कॉमर्स सांयकाल
महाविद्यालय, महेसाणा.
(उत्तर गुजरात)
Mo. 9101699434

श्री सोमनाथ संस्कृत युनिवर्सिटी, वेरावल
पीएच.डी. मूल्यांकन रीपोर्ट
विद्यावारिधि के शोध प्रबन्ध की संस्तुति

---

(१) शोध छात्र का नाम :- शुक्ल उत्तम कुमार याज्ञिकभाई

(२) पंजीकरण क्रमांक :- १२८, दि०-१०.१२.२०१५

(३) शोध विषय :- श्रीवासुदेवप्रणीतिकाव्येषु यमक-प्रयोगविमर्शः

(४) पत्र सन्दर्भ :- स.स.यु./परीक्षा.पी./1687/20 १६.०४.२०२१

(५) परीक्षक का नाम एवं वर्तमान पता :- प्रो. रमाकान्त पाण्डेय

(६) कार्यालय का पूरा पता :- केन्द्रीय संस्कृत वि.वि., त्रिवेणी नगर, गोपालपुरा बाईपास, जयपुर पिन-३०२०१८

कृपया शोध प्रबन्ध के विषय मे नियत स्थान पर टीकमार्क करते हुए अपनी विस्तृत रीपोर्ट प्रस्तुत करें ।

(१) यह शोध प्रबन्ध वर्तमान स्वरूप में विद्यावारिधि पदवी के लिए स्वीकार किया जाता है । (✓)

(२) यह शोध प्रबन्ध विद्यावारिधि पदवी के लिए अस्वीकार किया जाता है । (कारण संलग्न करें) (✗)

(३) यह शोध प्रबन्ध पुनःसुधारकर प्रस्तुत करने की संस्तुति की जाती है । (✗)

(४) यह शोध प्रबन्ध प्रकाशत योग्य है (✓) ~~नही~~ (✗)
(स्पष्ट अभिप्राय)

[signature]
परीक्षक की सही
प्रो. रमाकान्त पाण्डेय

स्थान :- जयपुर
दिनांक :- १६.०६.२०२१

मया "श्रीवासुदेवप्रणीतकाव्येषु यमकप्रयोगविमर्शः" इति शोध-
प्रबन्धस्य परीक्षणं व्यधायि। यमककाव्यप्रणेतृषु मूर्धाभि-
षिक्तोऽयं कविर्न केवलं कविसमवाये, शास्त्रवित्सम्प्रदायेऽपि
प्रथते। षडध्यायेषु विभक्तेऽस्मिन् शोधप्रबन्धे शोधच्छात्रेण
महान् श्रमोऽकारि। प्रथमाध्याये कवेः परिचयं दत्वा तेन द्विती-
याध्याये संस्कृतसाहित्ये यमककाव्यपरम्परा सुष्ठु समुपस्था-
पिता। तृतीयाध्याये काव्यशास्त्रे यमकतद्भेदानां विश्लेषणं
सप्रमाणं कृतं विद्यते। यमकनिरूपणे दण्डिनः रुद्रटभोजस्य
अन्येषां च आचार्याणां मतं समुपस्थाप्य अनुसन्धात्रा सम्यग्
यमकपरम्परा समीक्षापथमानीता। चतुर्थाध्याये युधिष्ठिर-
विजयकाव्ये प्राप्तयमकभेदानां प्रतिपदं निदर्शनं समकारि।
युधिष्ठिरविजयकाव्ये प्राप्तो न कोऽपि यमकभेदोऽनेन
परित्यक्तः। पञ्चमे अध्याये शौरिकथोदये यमकप्रयोगस्य
वैलक्षण्यं न्यरूपि। षष्ठेऽध्याये त्रिपुरदहने समुपलब्ध-
यमकभेदाश्चर्चिताः। अन्ते स्वकीयाध्ययनस्य उपसं-
हृतिर्विहिता। एवं वासुदेवकवेः त्रिष्वपि काव्येषु यमक-
प्रयोगपरिज्ञानाय शोधप्रबन्धोऽयं विद्यते सोपानभूतः।

क्वचित् टङ्कणदोषाः सिकतायन्ते। तत्सर्वं प्रकाश-
नात् पूर्वं दूरीकरिष्यत्येव अनुसन्धाता। द्वितीयाऽध्याये
यमककाव्यपरम्पराप्रदर्शने क्वचिन्न्यूनता परिलक्ष्यते। न केवलं
वासुदेवकविनाऽपि तु बहुभिः महाकविभिः यमककाव्यानि
प्रणीतानि प्रणीयन्ते च। सन्ति नलोदयादीनि सहस्राधिक-
शताधिकयमककाव्यानि तेषां परिचयार्थं श्रीरुद्रदेव-
त्रिपाठिप्रणीतो ग्रन्थोऽवश्यं द्रष्टव्यः। डॉ. कृष्णनीराजा-

CONTD

राघवेन प्रणीतः "Contribution of Kerala to Sanskrit Literature" इति ग्रन्थोऽपि अस्यां दिशि मार्गदर्शनं विधास्यति। आधुनिकैरपि कैश्चित् या परम्परा रक्षितेति प्रकाशनात् पूर्वं तत्सर्वं प्रबन्धेऽस्मिन्नवश्यं योजनीयम्।

यमकानां विश्लेषणं तद्भेदप्रदर्शनं न तावत् सरलम्। शोधच्छात्रेण महता श्रमेण कार्यमेतत्सम्पादितम्। काव्यशास्त्रीययमकविषयकसिद्धान्तमाश्रित्य तेन वासुदेवकविकृतत्रिष्वपि काव्येषु यमकानां प्रयोगपद्धतयो प्रदर्शिताः। सा नूनं तस्य पाण्डित्यं प्रदर्शयति। एतादृशप्रबन्धस्य सम्पादनाय अहं श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयं शोधच्छात्रं मार्गदर्शकं च वर्धापनततिभिः सभाजयामि। प्रबन्धोऽयं सर्वथा "विद्यावारिधिः" इत्युपाधियोग्य इति सहर्षमहं शोधच्छात्राय श्रीमते उत्तमकुमारशुक्लाय "विद्यावारिधिः" इत्युपाधिं प्रदातुं संस्तौमि।

स्थान :- जयपुरम्
दिनांक :- ०८.06.2021

परीक्षक की सही

नाम :- प्रो. रमाकान्तपाण्डेयः
पता :- के. सं. वि. वि.
जयपुरम् - 302018

वैदिकवाङ्मयेअर्थनीतिः; वर्तमानकाले तस्याः प्रासङ्गिकता

(THE ECONOMIC POLICY IN VEDIC ERA AND ITS RELEVANT TO MODERN AGE)

A THESIS SUBMITTED

TO

SHREE SOMNATH SANSKRIT UNIVERSITY

FOR THE AWARD OF

DEGREE OF DOCTOR OF PHILOSOPHY (PHD) / विद्यावारिधिः

मार्गनिर्देशकः

डॉ. शत्रुघ्नपाणिग्राही
वेद-वेदाङ्गसंकायाध्यक्षः
श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी
वेरावलम्

अनुसन्धाता

श्री पुष्पेन्दुदाशः

SHREE SOMNATH SANSKRIT UNIVERSITY

(Established by Government of Gujarat on 4th November, 2004)
Rajendra Bhuvan Road, Near Birla Temple, Veraval – 362266
Dist. Gir-Somnath, Gujarat, India

2021

Registration No. - 151; Date – 5/1/2018

निर्देशकस्य प्रमाणपत्रम्

अहं प्रमाणीकरोमि यत् श्री पुष्पेन्दुदाशः महोदयेन श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य विद्यावारिधिः(Ph.D) इत्युपाधिप्राप्तये प्रस्तुतोऽयं "वैदिकवाङ्मयेअर्थनीतिः; वर्तमानकाले तस्याः प्रासङ्गिकता" (**THE ECONOMIC POLICY IN VEDIC ERA AND ITS RELEVANT TO MODERN AGE**) इत्याख्य महाशोधप्रबन्धः तस्य मौलिकं स्वतन्त्रश्च संशोधनमस्ति ।

अनेन मम निर्देशनेन कार्यमिदं निष्ठापूर्वकं सम्पादितम्। विश्वविद्यालयानुदानायोगस्य २००९/२०१६/२०१८ ख्रीस्ताब्दस्याधिनियमानुसारं सम्पादितोऽयं महाशोधप्रबन्धः विद्यावारिध्युपाधये सर्वथा समर्पणयोग्य इतिधिया अमुं महाशोधप्रबन्धं विद्यावारिध्युपाधये संस्तौमि।

मार्गनिर्देशकः

S. P[signature]

डॉ.शत्रुघ्नपाणिग्राही

सहाचार्यः अध्यक्षश्च

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी

वेरावलम्

स्थानम्- वेरावलम्

दिनाङ्कः- 03/08/2021

Certificate of Guide

This is to certify that Mr. **PUSPENDU DASH** of Shree Somnath Sanskrit University, Veraval has carried out his research work under my guidance and supervision. The title of his thesis is **"THE ECONOMIC POLICY IN VEDIC ERA AND ITS RELEVANT TO MODERN AGE"** The thesis submitted is a record of original research work done by the student and it represents independent research work on the part of the student.

No part of the thesis was submitted for the award of any degree or diploma prior to this date.

S. P.

Date : 03/08/2021

Place : Veraval

Dr.SatrughnaPanigrahi

Associate Professor(Ved)& Dean

Shree Somnath Sanskrit University

Shree Somnath Sanskrit University
(Estd. by Government of Gujarat)
Rajendra Bhuvan Road, Veraval - 362 266. District : Gir -Somnath. (Gujarat)
Ph. : 02876-244532 Fax : 02876-244417, E-mail : sssu.veraval@gmail.com
Website : www.shreesomnathsanskrituniversity.info

Ref No SSU/Ph.D/Certi/2215-2231(17)/2017 Date : 28/08/2017

CERTIFICATE

This is to certify that Mr. PUSPENDU DASH has passed Ph.D. Entrance Test of this University, further, this is to certify that he has successfully completed Ph.D. Course Work organized by Shree Somnath Sanskrit University, Veraval (As per UGC Minimum Standards and Procedure for the award of Ph.D. Degree Regulation 2009 and 2016) from 15/06/2017 to 24/06/2017.

(Dr.Mahendrakumar Dave)
Registrar I/c

Scanned with CamScanner

Shree Somnath Sanskrit University

(Estd. by Government of Gujarat)

Rajendra Bhuvan Road, Veraval - 362 266, District : Gir Somnath (Gujarat)

Ph. : 02876-244532 Fax : 02876-244417, E-mail : ssvu.veraval@gmail.com

Website : www.shreesomnathsanskrituniversity.info

Ref No.

Date

Ph.D. Registration Certificate

Ph.D. Registration No.: 151

Ph.D. Registration Date: 05/01/2018

This is to certify that PUSPENDU DASH has remained present before Research Discussion Committee (R.D.C.) of this University on 28/08/2017. He has been allotted Dr. Satrughana Panigrahi of this University as his Research Supervisor (Ph.D.Guide). The Title of Research finalized in R.D.C. and allotted to him is वैदिकवाड्मये अर्थनीतिः वर्तमानकाले तस्याः प्रासङ्गिकता

Tentative date of completion of his Ph.D. is 04/01/2021.

Registrar (I/c.)

REGISTRAR,

Shree Somnath Sanskrit University

Veraval, Dist. Junagadh (Gujarat)

DECLARATION

I am Puspendu Dash here with declare that the research work presented in the thesis entitled as "The economic policy in vedic era and its relevant to modern age" has been carried out by me under the guidance of Dr. Satrughna Panigrahi of Shree Somnath Sanskrit University, Veraval.

I agree to allow the University to upload the electronic version of my Ph.D. thesis on a public access website.

The thesis being submitted by me is a record of original research work and it represents independent research work on my part. No part of the thesis was submitted by me for the award of any degree or diploma prior to this date.

Anusandhata

Puspendu Dash

Puspendu Dash

Date :

Place: Veraval

प्रतिज्ञापत्रम्

श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य विद्यावारिधिः(Ph.D.) इत्युपाधिप्राप्तये प्रस्तुतोऽयं "वैदिकवाङ्मयेअर्थनीतिः; वर्तमानकाले तस्याः प्रासङ्गिकता" **(THE ECONOMIC POLICY IN VEDIC ERA AND ITS RELEVANT TO MODERN AGE)** इत्याख्यः महाशोधप्रबन्धः मम मौलिकं स्वतन्त्रश्च संशोधनमस्ति। विश्वविद्यालयानुदानायोगस्य २००९/२०१६/२०१८ खीस्ताब्दस्याधिनियमानुसारं सम्पादितेऽस्मिन् शोधप्रबन्धे सर्वेऽपिसन्दर्भाः सामग्र्याश्च मया एव सङ्कलिता इति प्रमाणीकरोमि।

अनुसन्धाता

Puspendu Dash

श्री पुष्पेन्दुदाशः

स्थानम् - वेरावलम्

दिनाङ्कः-

कार्तज्ञतासमर्पणम्

अनन्तक्लेशसाध्येऽस्मिन्कार्ये साफल्यतामधिगन्तुं बहुभिः बहुधाः साहाय्यं कृतमिति सर्वेषामहं आधमर्णोऽस्मि। संशोधनस्यास्य निर्विघ्नतया परिसमाप्त्यर्थं मम परमाराध्यः **अनाथनाथो श्रीजगन्नाथ**स्यानुकम्पा **सर्वाग्रे आसीत्** । शोधमहानिबन्धस्वरूपं कार्यं च सम्पादयितुं शोभनावसरकल्पितवद्भ्यः शारदासमाराधनैकनिष्ठेभ्यः श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य कुलपतिवर्येभ्यः **प्रो. श्रीगोपबन्धुमिश्रमहोदयेभ्यः** हृदा कार्तज्ञ्यं निवेदयामि। शोधकार्ये प्राशासनिकसौलभ्यप्रकल्पितवद्भ्यः कुलसचिवेभ्यः **श्रीदशरथजादवमहोदयेभ्यः** कार्तज्ञ्यंनिवेदयामि। महत्यनुकम्पया वेदशास्त्रे प्रवेशं विधाय आशीर्वचोभिः मामनुगृहितवद्भ्यः मे सद्गुरुभ्यः श्रीसोमनाथसंस्कृत- विश्वविद्यालयस्य **प्रो.**देवेन्द्रनाथपाण्डेयमहोदयेभ्यः हार्दिकीं कृतज्ञतां नमोवाकञ्चसमर्प्य आत्मानं कृतार्थयितुं वाञ्छामि।

शोधकार्यसंपानाय अतिदूरात् बङ्गप्रदेशात् ये महान्तः गुरवः मन्त्रमाध्यमेन माम् अस्मिन् महान कार्ये नियोजितवन्तः तेभ्यः गुरुचरणेभ्यः छात्रवत्सलेभ्यः कर्मनिष्ठेभ्यः **डॉ. शत्रुघ्नः पाणिग्राहीमहोदयेभ्यः** मम प्रणमाञ्जलिं समर्पयामि। गुरुमाता श्रीमती **विश्वभारति**देव्याः कृतेऽपि विनम्र प्रणामं विनिवेदयामि । येषां सततं मार्गदर्शनं सम्प्राप्य मया कार्यमिदं सम्पादितम्।

पुनश्च विश्वविद्यालयस्य विद्यावरिधेः प्राक् प्रवेशकाले अनुष्ठिते कर्यशलयां ये महान्तः गुरवः माम् सुचारुतया पठितवन्तः तेषां कृते मम विनम्र प्रणामं समर्पयामि ।

येषां पुण्यप्रसादेन प्रेरणया च स्वजीवने साफल्यतां मया लब्धा तेषां पितृचरणानां **श्री अश्विनिकुमारदाश**महोदयानां माताश्रीमत्या **कल्पनादेव्याः** चरणयोः सादरं प्रणामाञ्जलिं वितनोमि।

निरन्तरं कार्यसम्पादने व्यग्रतायामपि सर्वदा सततं सहयोगं कृतवती ममसहधर्मचारिणी श्रीमति उमारानिदेव्याः कृतेऽपि धन्यवादान् ज्ञापयामि। यतोहि पत्न्याः सहायतां विना गृहस्थजीवने कस्मिन्नपिकार्ये सहजतया साफल्यतां लब्धुं नैव शक्यते।

अनुसन्धानकर्मण्यस्मिन्सर्वदासर्वथाच सहकृतवद्भ्यः श्रीहितेशभाईजानी, डॉ.कार्तिकःपण्ड्या, श्रीगोपालभाई, पुस्तकालयभवनस्यग्रन्थपालः डॉ. कालेमहोदयः, श्रीविशालजोशीइत्यादिभ्यः ममेभ्यः मित्रेभ्यः, श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य अनुस्नातकभवनस्यसर्वेभ्यः छात्रेभ्यश्च हार्दान्धन्यवादान्ज्ञापयामि।

गुर्जरप्रदेशे गुर्जरभाषया कथोपकथनपुरःसरं मम शोधप्रतिलिपिकरणं उप्युक्तकाले सुचनाप्रदानपुर्वकं माम् उपकृतवन्तः ते भवन्ति मम परंमित्रः जादवश्रेष्ठः श्रीमतिमोङ्घीपुत्रः **विपुलः जे. जादवः** भाइ।

एवं मम शोधकर्मण्यस्मिन्प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरूपेण ये च सहायकाः सन्ति, तेभ्यः सर्वेभ्यो धन्यवादान्विनिवेदयामि।

अन्ते च भगवानसोमनाथाय प्रणमाञ्जलिं प्रकटयामि यस्याः प्रसादात्शोधप्रबन्धोऽयं पूर्णतां याति।

अनुक्रमणिका

१ प्रथमोऽध्यायः १-५२
१.१ वेदस्य महत्वम्
१.२ वेदेषु विविधाः विद्याः
१.२.१ ब्रह्मविद्या
१.२.२ सृष्टिविद्या
१.२.३ वेदेषु गणितविद्या
१.२.४ वेदेषु ज्योतिषविद्या
१.२.५ वेदेषु भुगर्भविद्या
१.२.६ वेदेषु खगोलविद्या
१.३ वेदेषु राजनीतिः
१.३.१ सभा
१.३.२ प्रजापालनम्
१.३.३ न्यायः दण्डश्च
१.३.४ सेना रज्यरक्ष्याच
१.४ वेदेषु समाजशास्त्रम्
१.४.१ वर्ण व्यवस्था
१.४.२ आश्रम व्यवस्था
१.४.३ शिक्षा व्यवस्था
१.४.३.१ आचार्यः शिक्षको वा
१.४.३.२ शिष्यः अथवा विद्यार्थी
१.४.३.३ अनुशासनम्
१.५ वेदेषु आध्यात्मिकचिन्तनम्
१.५.१ ईश्वरः जीवः प्रकृतिः
१.५.२ मोक्षः
१.६ आयुर्विज्ञानम्

ग्रन्थसङ्केताः

सङ्केताः	ग्रन्थाः
1.अ.को-	अमरकोशः
2.य.वे-	यजुर्वेदः
3.ऋ.वे-	ऋग्वेदः
4.सा.वे-	सामवेदः
5.अ.वे-	अथर्ववेदः
6.शा.सं-	शाकलसंहिता
7.अ.वे.सं-	अथर्ववेदसंहिता
8.शौ.शा-	शौनकशाखा
9.पै.प.शा-	पैप्पलादशाखा
10.वै.सा.इ-	वैदिकसाहित्येतिहासः
11.वै.शा.इ-	वैदिकशास्त्रेतिहासः
12.अ.वे.सू.-	अथर्ववेदसूक्तम्
13.त.ना.सू-	तक्मनाशनसूक्तम्
14.या.धा.सू-	यातुधानसूक्तम्
15.कृ.ना.सू-	कृमिनाशनसूक्तम्
16.य.ना.सू-	यक्ष्मनाशनसूक्तम्
17.हृ.ना.सू-	हृद्रोगनाशनसूक्तम्
18.श्वे.कृ.ना.सू-	श्वेतकुष्ठनाशनसूक्तम्
19.म.वि.सू-	मन्त्रविद्यासूक्तम्
20.ज.सू-	जलसूक्तम्

१ प्रथमोऽध्यायः

१.१ वेदस्य महत्त्वम्

ऋग्वेदः विश्वसाहित्ये आदिमः ग्रन्थः एतत् सत्यं न केनापि अनङ्गीकर्तुं शक्यते। भारतीयाः पाश्चात्याश्च विद्वांसः समस्वरेण स्वीकृतवन्तः ऋग्वेदः ज्ञानस्य अनुपमः भाण्डारः यस्मिन् मानवजातेः समग्रं कल्याणं निहितमस्ति। ऋग्वेदवत् यजुर्वेदः सामवेदः अथर्ववेदः विविधानां विद्यानाम् अक्षयः कोशः।

मानवजातेः अभ्युदयनिःश्रेयसोः ऐहिकपारलौकिकसुखयोः प्राप्तेः सत्यं तथा सरलमार्गप्रदर्शनाय सृष्टेः प्रारम्भे वेदानां प्रकाशः बभूव। ब्राह्मणानि उपनिषदः दर्शनानि स्मृतिग्रन्थाः पुराणानि रामायणं महाभारतं सर्वमपि एकस्वरेण वेदस्य परममाहात्म्यम् उच्चैः उद्घोषयति।

ब्राह्मणसाहित्यस्य मूर्धन्यग्रन्थः शतपतब्राह्मणं वेदस्य विषये एवं वक्ति- ऋग्वेदादयः चत्वारः वेदाः परमात्मना एवम् अनायासेन सृष्टाः यथा श्वासप्रश्वासक्रियाः भवन्ति[1]। शतपथब्राह्मणकारः महर्षिः याज्ञवल्क्यः अपरस्मिन् स्थाने लिखति- सः प्रजापतिः परमात्मा श्रमं चकार, तपस्तप्तवान् एतेन तपसा च तेन त्रयीविद्यारूपं ब्रह्म वेदाः सर्वादौ सृष्टाः[2]।

एवं प्रकारेण तैत्तिरीयब्राह्मणे कथितमस्ति- भरद्वाजर्षिः जन्मत्रये आजन्म ब्रह्मचर्यं परिपाल्य वेदस्यैव अध्ययनं चकार। यदा स वृद्धः सन् मृत्युशय्यायामासीत् तदा इन्द्रः तत्समीपमागत्य तमुक्तवान् यदि अहं भवते

---

[1]एवम् अरे अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितम्।
एतद् यद् ऋग्वेदो यजुर्वेदः-र्वेदः सामवेदोऽथर्वांगिरसः।। शतपथब्रह्मणम्- १४.५.४.१०
[2]स श्रान्तस्तपानो ब्रह्मैव प्रथमसृजत त्रयीमेव विद्याम्। शतपथब्राह्मणम्-.६.१.१.८